

Magyarország népességének alakulása

I.

A történelmi múltban a népesség számának hozzávetőleges megállapítására, becslésére a különböző adóösszeírások szolgálnak közvetett forrásul. Történet-statisztikai szempontból, főleg a XVIII. századtól, igen értékesek a népesség állapotára és a népmozgalomra is kiterjedő egyházi nyilvántartások és összeírások, amelyek III. Károly és főleg Mária Terézia uralkodása alatt, utasításaikra szinte már rendszeres népességi összeírásokká váltak. Ezek mellett már a XVIII., majd a XIX. században váltak gyakoribbá az önálló állami népességi összeírások, illetve népszámlálások. (Így az 1784-87. évi népszámlálás, az 1804-1805. évi nemesek nélküli összeírás, az 1828-as hasonló összeírás, az 1848-as városi lakosság számlálása, majd az 1850. évi az 1857. évi népszámlálás.)¹

Az ország jelenlegi területére vonatkozó népszámlálásnak relative pontos, becslésszerű rekonstruálása is csak mintegy 200 évre visszamenőleg lehetséges — főleg a II. József-féle 1784-85-ös népszámlálástól kezdve. Valójában azonban a népesség számának pontos és rendszeres nyomon követésére a hivatalos lehetősége a modern rendszeres népszámlálások alapján; valamint a népmozgalmi jelenségek — a születések és a halálozások — számbavételének 1876-ban kezdődő megszervezésével, majd 1895-től a kötelezőállami anyakönyvezés bevezetésével.

A rendelkezésre álló történelmi demográfiai források, illetve a népszámlálások adatai alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Magyarország népességfejlődése is alapvetően a már klasszikusnak mondható demográfiai modell szerint alakult. Ennek megfelelően a hazai népességfejlődés is egy logisztikus görbe szerint változott, amelyben három fő jellegzetes szakasz különböztethető meg.

¹ Ezeknek a történet-statisztikai forrásoknak összefoglaló — bőséges szakirodalmi jegyzékkel ellátott — feldolgozását találjuk a honfoglalástól az egyes főbb korszakokra nézve a Magyarország történelmi demográfiája (Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig) c. tanulmánykötetben. Szerk.: Kovacsics József, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. Továbbá A történelmi statisztika forrásai., Szerk.: Kovacsics József, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957., és Horváth Róbert: A magyarországi népesség számának alakulása és a magyar népességstatisztikai tudomány, Történelmi Statisztikai Közlemények, 1959., 1-2. sz., 118-131. p.

— A honfoglalástól kb. a XIX. század közepéig a népesség alakulására a magas születésszám és a magas halálozás melletti viszonylag alacsony természetes szaporodás a jellemző.

— A második szakaszban, főleg az 1880-as évektől az első világháborúig, a jelentősen csökkenő halálozási arányokkal szinte egyidőben kezdődött a születési arányszámok csökkenése is. Így a nyugat-európai viszonyokhoz képest elmaradt a nagyméretű demográfiai robbanás, illetve csak mérsékeltén érvényesült az átlagos 11-12 ezrelékes népesség-növekedéssel, amelynek a népesség további alakulására gyakorolt hatása mégis jelentős.

— Az első világháború után a még mérsékeltén csökkenő halálozást egy nagyobb arányú termékenység-csökkenés követi, amellyel kezdetét veszi a természetes szaporodás csökkenő tendenciája.

E három alapvető tendencia-szakasz tehát a hazai népességfejlődésben nem jelentkezett tisztán és egyértelműen, hanem azok az ország sajátos történelmi, társadalmi, gazdasági viszonyainak megfelelően módosultak. Így például a történelmi múltban a természetes szaporodási folyamatokat jelentős mértékben befolyásolták a néppusztító háborúk és a gyakori súlyos járványok. Ezek közül is tragikusnak tekinthető a XIII. századi tatárjárás és az ezt követő éhínség és járvány, amelyek következtében a népesség száma mintegy felére csökkent; továbbá a XVI.-XVII. századbeli 150 éves törökidőszakában a népesség száma szinte változatlan maradt. A nagyarányú pusztulásokat helyenkénti elnéptelenedéseket, némileg pótolták a különböző népességi telepítések. Korábban a kései népvándorlásból eredően a besenyők, bolgárok, kunok letelepítésével, majd később a környező területek népeinek, főleg németek betelepítésével.

A népességet csökkentő és növelő tényezők hatására hosszú távon (a honfoglalástól — 500.000-re becsült főt alapul véve — 1785-ig) a magyarországi népesség átlagos évi tényleges szaporodása csak mintegy 3 ezrelék körülire becsülhető. Ezen belül természetesen a viszonylag békésebb időszakokban az 5-6 ezrelék-et is elérte, sőt 1920-tól 1785-ig 10 ezrelék fölé is emelkedett a becslések alapján.

II.

A hazai népesség alakulásának realisabb érdemi elemzéséhez az ország jelenlegi területére vetített három időpontbeli adatból indulunk ki:

- Az 1784-87. évi II. József-féle népszámlálás alapján jó közelítéssel becsülhetően az ország népessége *2.682.000 fő*.
- Mintegy 100 évvel később, az 1880-as népszámlálás alapján *5.329 fő*, illetve
- az 1980-as népszámlálás alapján *10.709.000 fő*.

E kiemelt adatokból megállapítható, hogy az ország népessége az utóbbi két évszázadban százévenként duplázódott meg. Önmagában ez a százévenkénti kétszereződés átlagosan összhangban állott a korabeli európai népességfejlődési

arányokkal és látszólag hosszú távon kiegyensúlyozott viszonyokat tükröz. A valóságban azonban ez időintervallumokon belül is jelentős eltérések, egyenlenségek jelentkeztek a hazai meghatározó demográfiai jelenségek (születés, halandóság, természetes szaporodás és a vándorlás) alakulásában az egyes közbülső időszakokban. Ezt a folyamatot megközelítően jól tükrözik az 1. sz. tábla népszámlálási adatai, illetve az utóbbi évtizedekre számított közbülső adatok.

A tábla adataiból ugyan már kitűnik a népességfejlődés egyenlensége, illetve tendenciája, de a mögötte rejlő társadalmi-gazdasági, s ezzel összefüggésben a konkrét demográfiai folyamatok további részletezést, magyarázatot igényelnek. E tekintetben azonban e rövid tanulmányban nem vállalkozhatunk a hazai demográfiai folyamatok minden igényt kielégítő értékelésére, csupán annak "tüneti", azaz a számszerű adatokból következő, illetve a jelenlegi ismereteink alapján is már kirajzolódó tendenciák felvázolására szorítkozunk.

A XVIII. század végén illetve a XIX. század első harmadában-felében is, Magyarországon a korabeli európai viszonyokhoz képest – sommásan kifejezve – elmaradottabb gazdasági-társadalmi viszonyok voltak. Ebben az időszakban a demográfiai folyamatok alapvető jellemzője, hogy mind a termékenység, mind a halandóság még magas arányszámú. Nevezetesen még a XIX. század első harmadában-felében is, a nők teljes termékenysége átlagosan 6-7 gyermek. A nyers születési arányszám 40 ezrelék körül mozgott, ugyanakkor a nyers halálhalálozási arányszám 30 ezrelék feletti. Különösen magas a halandóság a csecsemő- és gyermekkorban. Az élveszületettek alig fele éri el az 5. életévét. Jelentős az időszakonként visszatérő járványok pusztító hatása. Mindezek következtében országrészenként is eltérően, 20-25 év körül alakult a születéskor várható átlagos élettartam.

A társadalmi-gazdasági, és az ezek következtében beállott népesedési folyamatok változása szempontjából kiemelendő az 1880. évi népszámlálástól az első világháborúig tartó időszak, amely hosszú távra meghatározta a hazai népességfejlődés alakulását.

Mint ismeretes, hazai viszonylatban a századforduló környékén lendült fel az ipari-gazdasági fejlődés. (A mezőgazdasági feldolgozó ipar, a vasúti közlekedés, a villamosítás, az elsődlegesen Budapesten jelentkező Európa-szintű infrastruktúra kialakulása és az ezekkel együttjáró általános közegészségügyi helyzet javulása.) Gyakorlatilag ebben az időszakban (az 1885-1915. évek között) *jelentkezik a hazai demográfiai robbanás*. Ez időszakban ugyanis a mintegy 5 millióról közel 8 millióra, mintegy 50 %-kal növekedett a jelenlegi terület népessége, amely évenkénti átlagban 75.000 fős növekedést jelentett. Önmagában azonban ez a felszínen jelentkező számszerű változás nem értékelhető egyértelműen. Ugyanis ez időszakban jelentkezik egyrészt a nagyarányú (nemzetközi) kivándorlás, illetve az ország középső területébe, azaz a mai Magyarország területére irányuló külső és belső bevándorlás; másrészt nem hagyható figyelmen kívül az 1870-76. évi nagy kolera-járvány hatása sem, amely mintegy félmillió áldozattal járt.

Ami e korszak demográfiai folyamatait illeti,² megállapítható: jelentősebben csökken a halandóság és ezt csak lassítva követi a termékenység csökkenése. Közelebbről, adatszerűen: míg a nyers halálozási arányszám az 1881-85. évek között még 34 ezrelék-körüli, addig 1911-15-re már 23 ezrelék-re csökken. Ebben a folyamatban elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenése játszik szerepet. Ugyanakkor az egy nő által szült gyermekek száma még e század elején is 5 körüli, illetve a nyers születési arányszám a 40 ezrelék felettiről csak fokozatosan csökken 33 ezrelék-re. A nettó reprodukciós együtttható szempontjából ez megközelítően 1.5 körüli szintnek felel meg. E népesedési folyamat hatására alakult ki a századforduló körüli 12 ezrelék feletti természetes szaporodás, illetve a vándorlást is figyelembe véve 13 ezrelék feletti tényleges szaporodás (lásd: 1. sz. tábla). A táblázat dinamikus adatsorában az 1910. és az 1920. évek közötti - több mint felére csökkenő - népességgyarapodás (4,9 %) elsődlegesen az I. világháború nagyobb méretű születéskiesésének következménye.

Ezt követően a II. világháborúig – a demográfiai robbanás időszakához képest – egy mérsékeltőbb (átlagosan évi 7-8 ezrelékes) tényleges népességszaporulat jelentkezik. E mögött azonban egy folyamatában csökkenő halandóság és egy nagyobb ütemű termékenység-csökkenés húzódik meg (lásd: 2. sz. tábla). Vagyis önmagában a népességszám még növekedik a várható élettartam kitolódásával is – amelynek következménye a népesség öregedésének hosszú távú folyamata –, de a népesség tulajdonképpeni reprodukciója (megújulása) már lelassul az egyszerű reprodukálódás szintjére. Az 1929-30-as válság időszakában pedig a nettó reprodukciós együtttható már egy alá száll.

Az 1941-49. évi népszámlálási különbözet 111 ezer fős (1,2 %-os csökkenést jelent. Ez a nyolcéves időszak is különböző – olykor ellentétes irányú – demográfiai hatások végeredménye. Nevezetesen: benne foglaltatnak a II. világháború mintegy 600-700 ezres becsült embervesztesége, az ez időszak különböző célú kivándorlásai,³ az 1946-47. évi áttelepítések (lakosságcsere), valamint az 1945 utáni magasabb születések, a természetes szaporodás hatásai.

Gyakorlatilag a hazai tényleges népességszaporodás üteme 1946. év végétől 1952. év végéig évi átlagban 8,9 ezrelékes. E mutatóban felismerhető egyrészt az 1920-as években induló születés-növekedés. Közvetlenül kívánom megjegyezni, hogy mind a századforduló körüli hazai demográfiai robbanás, mind a vándorlások, valamint a II. világháború hatására módosult a népesség korösszetétele a potenciális népességszaporodás szempontjából is, amelyekből prognosztikusan számolni lehetett a népesség jövőbeli csökkenésére.

² Az idevonatkozó részletes adatokat lásd: *Hablicsek László-Monigl István-Vukovics Gabriella: "A magyarországi népességfejlődés néhány hosszú távú jellemzője 1880-2001 között"* c. tanulmányban, *Demográfia*, 1985., XXVIII. évf. 4. szám.

³ E tekintetben még ma is eltérő becslésekkel találkozunk. Vö. *Szabó Ferenc: Az apokalipszis mérlege. Valóság*, 1989. 7. sz. 62-74. p.

Feltehetően ennek felismerésére született az 1952. évi – az emberi jogokat is sértő – adminisztratív népesedéspolitikai intézkedés (abortusz-törvény), amelynek következtében 1954-ben a születési arányszám a 23 ezrelékes körüli csúcsot érte el; illetve ennek eredményeként az 1953-55-ös évek között átlagosan ismét 12 ezrelék körüli volt a tényleges népességnövekedés üteme. Ez a beavatkozás azonban csak újabb forrását képezte a népesség további hosszabb távú egyenesen fejlődésének.

Az abortusz-törvény módosítása után az 1956-tól 1960. évi elejéig tartó négy évben a népesség éves átlagban viszont már csak 2 ezrelékkel növekedett. Ebben szerepet játszott az 1956/57. évi emigrációs hullám mintegy 150 ezer fős⁴ (1,5 %-os) vesztesége is, ami ugyancsak kedvezőtlen irányban befolyásolta népességünk korösszetételét.

Az 1960-1970. közötti évtizedben a népesség számát látványosan befolyásoló esemény nem következett be.⁵ Átlagosan, különösebb ingadozás nélkül, 3,6 ezrelékes az időszak népességfejlődése. A hazai demográfusok egy része szerint⁶ úgy tűnt, hogy ebben az időszakban a népesség ún. stabilizációs szakasza kezdődik. E tízéves intervallumon belül évenként követve a demográfiai folyamatokat, első megközelítésben, a következőket állapíthatjuk meg:

– Az 1950-es évek közepétől 1962-ig jelentősen csökken a termékenység alakulása. (1962-ben jelentkezik a 12 ezrelékes hullámvölgy.) Emellett azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez idő tájt léptek be közvetlen a II. világháború előtti és alatti csökkenő számú szülőképesseé vált generációk. Továbbá ez időszakban már jelentkeznek az átlagos termékenységet is befolyásoló átrétegződési folyamatok (a városi népesség, az iskolai végzettség, a foglalkozás stb. szerinti strukturális változások) hatásai. Majd az 1960-as évek második felétől fokozatosan lépnek be a II. világháború utáni, növekvő létszámú propagatív életkorú generációk, aminek következménye a nyers születési arányszámok egy viszonylagosan lassúbb növekedése.

– Más oldalról: az 1960-as évek közepéig egyértelműen tovább csökken a halandóság; ezt követően viszont lassan, de fokozatosan növekszik a nyers halálozási arányszám. Ennek elsődleges és természetes oka a századforduló körüli mérsékelt demográfiai robbanás – már jelzett – nagy létszámú népességének öregedése a várható átlagos élettartam eltolódásával. Sajnos, e természetes folyamathoz *új elemként kapcsolódott a közép- és idősebb korúak korspecifikus halandósági arányszámainak romlása* is, amelyek okainak feltárása még a különböző társadalmi-gazdasági tudományágakra hárul.

Ezek az ellentétes irányú népesedési folyamatok felgyorsultabban érvényesültek az 1970-es 1980-as években, amelyek eredményeként 1981. évtől a népesség csökkenése következett be.

⁴ Újabb forrás szerint ez a szám 182 ezer főre tehető. Vö.: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai., Statisztikai Szemle, 1990., 12. sz. 987. p.

⁵ Egyetértve Hoósz István idevonatkozó megállapításával, Demográfia, Egyetemi Tankönyv, Budapest, 1987. 31. p.

⁶ A részletes kifejtést lásd: *Hablicsek L.-Monigl I.-Vukovics G.*: i.m. 412. és köv. p.

III.

A népességnek az előzőekben vázolt tényleges változását alapvetően a természetes népesedési folyamatok: a születések és a halálozások alakulása, illetve ezek különbsége: a természetes szaporodás (vagy fogyás) határozza meg, amelyet kisebb-nagyobb mértékben befolyásolhat a külső vándorlás különbözete.

A születési mozgalom elemzése két szempontból történhet. Egyrészt a születések, azaz az újszülöttek oldaláról, másrészt a szülő nők, azaz a termékenység oldaláról. Jóllehet ugyanazon jelenségről van szó, mégis a kétféle megközelítési módszer (mutatói) alapján, az idő- és térbeli összehasonlítások során, esetenként egymástól eltérő, sőt ellentétes tendencia is tapasztalható — a női népesség összetételének változása (eltérősége) miatt.

A nyers születési arányszámok (1000 lakosra jutó születések száma) alapján hosszú távon egyértelmű és törvényszerű a csökkenés (lásd: 2. sz. táblázat). A múlt század utolsó harmadában a születési arányszámok még 45 ezrelék körüliek, majd fokozatos, de lassú csökkenés eredményeként a századforduló táján 40 ezrelék, illetve az első világháború előtt is 34 ezrelék. A háború alatti nagyszámú születéskiesés (1918-ban 16 ezrelék) után és ellenére is már csak a korábbi csökkenő tendenciának megfelelő arányt érte el (1921-ben 31 ezrelék-et). Ezt követően még nagyobb ütemben folytatódott a csökkenő tendencia: az 1920-as évek végére 25 ezrelék-re, majd 1936-tól a háború végéig már némileg 20 ezrelék alá süllyedt a születések aránya. Ez időszakban jelentkezik egyébként az I. világháború születési kiesésének hatása is. A második világháború alatti években már alig mutatkozott születéskiesés, és az kvázi ki is egyenlítőddött az 1947-1950. évek között 21 ezrelék körüli születési arányok mellett. Ezt követően az 1951-1952. években pedig ismét a csökkenés jelei mutatkoztak, amely ugyancsak párhuzamba állítható az 1930-as évek elejétől rohamosabban csökkenő születésekkel.

Magyarországon tehát elmaradt a legtöbb európai országban a háború utáni nagymértékű és tartós születésszám-növekedés, az ún. "baby-boom", amelyet részben szintén adminisztratív úton értek el. Az 1953-1955-ös években azonban — alapvetően az 1952. évi adminisztratív jellegű népesedéspolitikai intézkedések hatására — jelentős emelkedés mutatkozott. (1954-ben a születések száma több mint 223 ezer, a nyers születési arányszám 23 ezrelék; ez a születési hullám európai viszonylatban is akkor már a magasabbak közé tartozott.)

Az adminisztratív intézkedések törlésével, a művi vetélések legalizálásával gyors ütemben csökkent a születések száma és aránya, amelynek mélypontja az 1962. évi 12,9 ezrelékes nyers születési arányszám (130 ezres születéssel), amely akkor a legalacsonyabb volt Európában.

Az 1953-1955. években kikényszerített magas születési arányokkal egy újabb hullámmozgás indult meg a születési mozgalomban, amelyet a legtermékenyebb, a 20-24 éves korú nők számának változása idéz elő. Ennek

következtében 1975-ben mutatkozott egy 18,4 ezrelékes csúcspont – amikor Európa legtöbb országában már csökken a születési gyakoriság – ill. 1984-ben tapasztalható egy újabb (11,8 ezrelékes) mélypont. Csak e hullámzásokat véve figyelembe 1997. körül várható az újabb hullámhegy, illetve 2006. körül a hullámvölgy, feltehetően az előbbieknél alacsonyabb szinten.

A születések számában és nyers arányszámaiban mutatkozó tendenciákhoz, hullámzásokhoz hasonló, csaknem azonos képet mutatnak a kor szerint standardizált, illetve a női népességre vetített születési, illetve termékenységi arányszámok is (*lásd: a 3. sz. táblázat 4-7. oszlopait*). Az itt bemutatott arányszámok idősoraiból számított dinamikus viszonyszámai azonban már kisebb-nagyobb eltéréseket, más aránybeli változásokat jeleznek, - amely a különböző mutatószámok viszonyítási alapjainak eltérő struktúra-változására vezethető vissza.

A születések számának és nyers arányszámának alakulását több demográfiai (és végső soron természetesen számos társadalmi-gazdasági stb.) tényező befolyásolja. Az előbbiekből egyik legfontosabb, az összehasonlítást is zavaró tényező, a népesség korösszetételének időbeli változása, amelynek hatása kiszűrhető a standardizálás módszerével. A 3. sz. táblázat 4. oszlopának az 1949. évi népszámlálás kormegoszlását vettük állandónak, amely tehát azt mutatja: hogyan alakult volna a születések aránya (ezer lakosra) az 1949. évi korösszetétel mellett. A nyers és a standard arányszámok összevetéséből az alábbi megállapításra juthatunk: a jelzett időszakban a születés szempontjából az 1949. évi állapothoz képest kedvezőbb (mint pl. a XX. sz. első harmadában), vagy megközelítően azonos (mint pl. 1975. év körüli) korösszetétel esetén a nyers születési arányszám relatíve magasabb a standard mutatónál; illetve a korösszetétel kedvezőtlenebb alakulása esetén (és általában ez a jellemző) a standard arányszám a magasabb, pl. 1988-ban 1,5ezrelék-kel (13,2-11,7). Az eltérő arányú változásokat jól tükrözik a dinamikus viszonyszámok. Így például az 1970-1974-es évek átlagához képest az 1975-1979-es intervallumban a nyers arányszám 9,2 %-kal, míg a standard arányszám csak 3,8 %-kal növekedett; vagy 1988-ban 1985-höz képest a nyers arányszám 0,4 %-kal csökkent, ugyanakkor a standard mutató 1,5 %-kal növekedett.

A tisztított születési arányszámok, azaz az ezer 15-49 éves korú nőre (ezen belül házas nőre) jutó (élve) születések alakulását (is) alapvetően két tényező határozta meg: egyrészt az effektíve szülő nők kormegoszlásának nagyfokú átrendeződése; másrészt az egyes korcsoportokba tartozó nők születési gyakoriságának, azaz a korszpecifikus születési arányszámok változása. A kormegoszlás tekintetében igen erősen visszaesett a propagatív korú nők felsőbb korcsoportjaiban a ténylegesen szülő nők aránya. Így pl. 1948-tól az 1970-es évek végéig – hullámzás nélkül – mintegy negyedére csökkent a 35 éven felüli szülő nők aránya, ezen belül is gyakorlatilag a 40 éven felüliek aránya szinte elhanyagolható (0,7 %) mértékű. Ugyancsak csökkenő tendenciát követett 1979. évig a 30-34 éves szülő nők aránya is. Ezek a csökkenő tendenciák a magasabb sorrendű születek, illetve születések elmaradásának következményei. Az előző csoportokkal szemben 1979-1980-ig fokozatosan növekedett a 30 éven aluli

szülő nők aránya (együttesen közel 20 %-kal, ezen belül a 19 éven aluliaknál több mint 50 %-kal, és a 20-24 évesek csoportjában pedig több mint negyedével). Az 1960 körüli születési mélypont következményeként azonban 1980-tól már némileg csökken a fiatalabb női korosztályok aránya a 25-29, sőt a 30-34 éves szülő nők javára.

A termékenységi folyamatokat jobban tükrözik a korcsoportonkénti születési arányszámok változásai, jóllehet hullámzásában szinte teljesen azonos a szülő nők korcsoportok szerinti megoszlásának változásaival. A 4. sz. táblázatból kitűnik, hogy a hullámzások mellett is 1930. óta mindinkább a 20-24 éves női korosztályok voltak a legtermékenyebbek, és ezt követte fokozatosan lemaradva a 25-29 évesek termékenysége. A születési hullámok hatásai is döntően e két korcsoportnál jelentkeztek, s mivel ezek alkották (és teszik ki ma is) a ténylegesen szülő nők 60-70 %-át, a születési mozgalom szempontjából meghatározók. Még a 30-34 éves korcsoport termékenységében is mutatkozik némi hullámzás, a jellemző tendencia azonban a fokozatos visszaesés, a 35 éven felülieknél viszont már egyértelmű ez a csökkenés. Megjegyzendő még, hogy az 1980-as évek elejétől, közepétől az ezer 25-29 éves nőre jutó születések jelentősebben, illetve az ezer 30 éven felüli nőre jutó születések kisebb mértékben növekedtek, amelyek feltehetően annak is következménye, hogy kb. 1980-tól némileg emelkedett a 3., 4. és magasabb sorrendű születések száma.

A termékenység tényleges színvonalának csökkenését jól tükrözik a teljes termékenységi arányszámok is, amelyek az egy nőre, élete során jutó átlagos születéseket mutatják. Míg a múlt század második felében a szülő anyák átlagosan 5-6 gyermeket hoztak világra, (s ezek közül a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt csak 3-4 gyermeket neveltek fel), az egymást követő női generációk viszont egyre kevesebb gyermeket szültek – a csecsemő- és gyermekhalálozások csökkenésének hatásaként is. A 3. sz. táblázat 7. oszlopa az adott évi korszpecifikus születési arányszámok alapján számított teljes termékenységet jelzik, amelyek azonban csak közelítik a befejezett termékenységet. Hangsúlyozni kívánjuk: mivel ezeket a mutatókat a mindenkori naptári évek adataiból számítják, nem mentesek a hullámzásoktól, sőt a hullámcsúcsok, illetve a mélypontok idején a tényleges termékenységi helyzetnél kedvezőbb, illetve kedvezőtlenebb képet adnak – a szülő nők korösszetételétől függően. (Így például e számítási mód szerint 1954-ben: 2,97, 1975-ben: 2,38, illetve 1962-ben 1,97, 1984-ben: 1,7 volt a teljes termékenység.) E mutató, amellet, hogy az adott naptári év termékenységét jellemzi, egyben a népesség jövőbeli alakulására is közvetlen meghatározó tényező. Figyelemre méltó még, hogy ez a mutató mérsékeltebb csökkenést jelez az előzőekben bemutatott születési arányszámoknál. Természetesen némileg magasabbak a születési évjáratok, azaz a kohorszok szerint számított ún. befejezett termékenységi mutatók, amelyek viszont a korábbi generációk termékenységére vonatkoznak.

IV.

A mai területre számított (részben becsült) adatok alapján a XIX. század közepétől kezdődött a halandóság egyértelműen csökkenő tendenciája. A nyers halálzási arányszám 37-38 ezrelék-ről 1894-re 30 ezrelék-re (45 év alatt 20 %-kal, évi átlagos 0,5 %-kal csökkent, amikor a fejlettebb európai országokban már 25 ezrelék alatti szint mutatkozott. Ezt követően az I. világháborúig évi átlagban 1,4 %-kal, majd a két világháború között felgyorsultabban 40 %-kal, évi átlagban 2,4 %-kal csökkent (1941-ben 13,2 ezrelék-re), illetve az 1955-1960-as évekre mérsékeltebb, évi 1,2 %-os csökkenéssel 10 ezrelék-re esett az 1000 lakosra jutó halálzási arányszám, amely az akkori európai relációban igen kedvező volt. Az 1955-1965. között minimális ingadozással átlagosan évi 100 ezerre esett a halálzási szám (lásd 2. sz. tábla). A mintegy százéves távon tehát közel egynegyedére csökkent a halandósági arányszám. Ezt az alaptendenciát jelentősebben csak a századforduló körüli és az I. világháború utáni járványok és a két világháború (főleg a második) halálzási tördelték meg.

Az 1966. évtől kezdve folyamatosan romlik a nyers halandósági arány, s ez a növekvő tendencia 1983-ban éri el a csúcstól 13,9 ezrelék-kel, megközelítően 150 ezres halálzással, amely másfélszerese az 1960-as évek eleji átlagnak. A nyers halálzási arányszám a jelzett húsz év folyamán átlagosan 1,6 %-kal növekedett. Az 1985 utáni három évben némi csökkenés után 1989-re újra 13,7 ezrelék a halálzási arányszám. Rövid távon azonban (pl. 2000-ig) lényeges változás nem várható a népesség kedvezőtlen korösszetétele, az időskorúak magas aránya miatt.

A halandóság alakulását is alapvetően két tényező határozza meg: egyrészt az egyes életkorok (korcsoportok) halálzási arányainak változása, másrészt a népesség korösszetételének változása. A standardizálás módszerével mindkét tényező hatása kimutatható. Így az 1960-1964. évek átlagos halálzási, valamint az 1980-1984. évek átlagos halálzási közötti több mint 45 ezres növekedésnek mintegy kétharmadát a népesség öregedése idézte elő.⁷ A 60 éven felüli népesség aránya ugyanis a századforduló óta egyre fokozottabban növekedett a 14 éven aluliak rovására. Így pl. 1970-re már 17 % fölé emelkedett, 1989-re pedig 18,7-ot tesz ki, megközelítve ezzel a 2 millió főt (lásd: 5. sz. táblázat).

A halálzás nemenkénti, s korcsoportonkénti alakulása hosszabb távon differenciáltan ment végbe. Így pl. az 1920-as évet alapul véve tapasztaljuk, hogy a nők halálzási arányban csökkent, mint a férfiaké. 1949-re a csökkenés a férfiaknál 44,6 %, a nőknél 47,7 ezrelék. Ez az eltérés a nemeken belül minden korcsoportban megmutatkozott. Ugyancsak 1920 és 1949 között a csecsemőkorúak halálzási aránya több mint 50 %-kal, (fiúknál 51, lányoknál 54 %) a 10 éven aluliaké 80-90 %-kal, az ifjú felnőtteké 57-65 %-kal csökkent. A

⁷ Vö. Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. Statisztikai Szemle, 1985., 4-5. sz. 381. p.

csökkenés mértéke természetesen az életkorok növekedésével egyre mérsékeltebb (lásd: 6. és 7. sz. táblázatot).

Bár a halandóság romlása a népesség egészére kimutathatóan az 1960-as évek második felében kezdődött (lásd: 2. sz. táblázatot), azonban nemenként és korcsoportonként eltérő arányokban, illetve időbelileg is eltérően jelentkezett. Továbbá az 1949-1983 közötti időszakban mindkét nemnél a 24. életkorig tovább folytatódik a halandóság csökkenése, illetve 1970 után a nőknél a 20-34 éves korban, a férfiaknál pedig a 20-24 éves korcsoportban inkább stagnálás tapasztalható. A halandóság egyértelmű romlása elsőként az 1950-es évek végére fokozatosan kiterjed a 40 éven felüli és az 1970-es, 1980-as években pedig már a 25-29 éves férfiakra is. Legnagyobb ütemű növekedés a 40-49 éves korúaknál mutatkozik, ahol kétszeresére növekedett a halálozási arány. A további életkorok növekedésével fokozatosan mérséklődik a növekedés, jóllehet ezeknél korábban kezdődött és elhúzódik a halandóság romlása, s legtöbb korcsoportban csak az 1988. évre esik vissza az 1949-es évi szintre. Sőt, a 60-64 éves korcsoportban még 1988-ban is tovább folytatódott a növekedés.

A nők halandósági romlásának általános jellemzője, hogy kifejezetten csak az 1970-es év második felére és az 1980-as évek elejére korlátozódik, továbbá szűkebb korcsoportokat (tulajdonképpen a 30-70 éveseket) érintő, valamint a férfiakhoz képest lényegesen kisebb intenzitású. A nőknél a legnagyobb emelkedés (25 %-kal) a 45-49 éves korcsoportban mutatkozott, a 40-44-es korcsoportban 22 %-kal, a 35-39-es és az 55-59 éves korcsoportokban pedig 20 %-kal növekedett. A 20-39 éveseknél azonban inkább stagnálásról, illetve a 20 éven felülieknél az 1960-as években és az 1970-es évek közepéig a halandóság lassúbb csökkenéséről beszélhetünk. A 70 éven felülieknél lényegében ugyanez mondható el az 1970-es évek közepétől.

A halandóság előbbiekben vázolt hosszabb távú nemenkénti alakulásának összefoglalásaként kiemelhető a két nem eltérő halálozási trendje. E szerint a halandóság csökkenő időszakában erőteljesebb volt a női nemnél a csökkenés, az emelkedő időszakban pedig volumenében enyhébb, illetve időintervallumban szűkebb volt a növekedés. A nemenkénti eltérő változásokat tömörebben és érzékelhetőbben fejezik ki a születéskor várható átlagos élettartamok változásai, amelyek az adott év korszpecifikus halálozási arányszámai alapján mutatják ki, hogy változatlan halandóságot feltételezve átlagosan milyen hosszú életet remélhetnek az adott évben születettek. Ez a mutató 1920-1921-ben a férfiaknál 41, a nőknél 43 év, a különbség 2 év a nők javára. A várható átlagos élettartam a nőknél kisebb törésekkel tendenciájában fokozatosan emelkedik, míg a férfiaknál jelentősebb visszaesések jelentkeznek, így a különbség is fokozatosan növekszik. A különbség 1965-ben 4,8, 1970-ben 5,8, 1980-ban 7,3, 1985-ben 7,8 és 1988-ban 7,9 év a férfi 66,1, illetve a női 74,0 várható átlagos élettartamok mellett. Jelentősebb törés a férfiaknál az 1965-71. és az 1978-1985. évek között mutatkozik, de az 1988. évi szint sem éri el az 1972. évi 66,9-es, eddigi legmagasabb szintet.

A 2. sz. táblázat két utolsó oszlopából kiolvasható az élveszületések és a halálozások különbözeteként kapott természetes szaporodás, illetve fogyás adatai, amelyek tendenciájából már következtetéseket vonhatunk le az ország perspektivikus népességfejlődésére is. A népesség megújulására, jövőbeli alakulására tömörebb mutatóként szolgálnak a reprodukciós együtthatók, amelyek két női generáció: az anyák és az általuk szült leánygyermek közötti arányt fejezik ki. A tiszta (nettó) reprodukciós arányszám azt mutatja meg, hogy az egy nőre jutó leánygyermek közül ugyenezen év halandósága mellett hányan jutnának el a szülőképes korba. Így, ha e mutató értéke 1 – változatlan termékenység mellett – a népesség stagnálására, egy feletti értékből szaporodásra, az ezen aluli értékből pedig fogyásra következtethetünk. Hazai viszonylatban e mutató 1921-ben 1,83, majd az 1930-as évek elején 1,01, 1940-1941-ben 0,97. Ezt követően 1957-ig egy felett ingadozott (1954-ben 1,31, 1957-ben 1,02), 1958-tól 1973-ig egy alatti értékek találhatók (1962-ben érve el a mélypontot 0,81 értékben). Majd 1974 és 1977 között alig egy fölött mozgott, 1978 óta pedig ismét egy alá esik (1984-ben 0,83 mélyponttal), 1988-ban 0,85. E mutatószám alapján is 1996 körül várható az újabb népesedési hullámcsúcs – alig egy feletti reprodukciós arányszámmal.

JÓZSEF BALÁZS

DIE BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG VON UNGARN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser gibt eine umfassende Synthese über die Entwicklung der heimatischen Bevölkerung, zugleich verweist er auf die Umstände, die sich – mit Rücksicht auf die europäischen Vorgänge – als Eigenartigkeiten erweisen.

Im einleitenden Teil stellt er – die wichtigsten Merkwürdigkeiten der Bevölkerungsentwicklung in Ungarn von den Zeiten der Landnahme bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts dar.

Im zweiten Teil werden die Veränderungen in der auf das heutige Staatsgebiet bezogenen, tatsächlichen Bevölkerungszahl demonstriert, von der Volkszählung unter Josef, dem zweiten und weiter, schon ausführlicher, vom Jahr des Zustandekommens des heimatischen statistischen Dienstes, d.h. von 1869 bis heute. Es wird die bedeutende Rolle der demographischen Explosion zwischen 1885-1915 betont, die, zusammen mit der Verlängerung der durchschnittlichen menschlichen Lebensdauer, die Zahl und der Altersstruktur der heimatischen Bevölkerung für die Zukunft determinierte. Kleinere oder grössere

Schwankungen in der Bevölkerungsentwicklung wurden herbeigeführt durch die bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts noch üblichen Seuchen, die Ein- und Auswanderungen, die zwei Weltkriege und dann, von 1953 durch gewissen Massnahmen, deren Zweck war, die Zunahme der Geburten zu fördern.

Die folgenden zwei Teile (III., IV.) analysieren die wichtigsten Faktoren, die die heimatische Bevölkerungsentwicklung grundlegend determinieren: die Geburten und die Sterblichkeit.

Zum Schluss (V.) werden Fragen im Zusammenhang mit der zu erwartenden Bevölkerungsentwicklung mit Hilfe von Reproduktionskoeffizienten erörtert.

**A népesség számának és tényleges szaporodásának alakulása az 1784-
87.—1990. évek között^{a/}**

Évek	Népesség száma (millió fő)	Tényleges szaporodás, fogyás (-)		éves átlag ban (%)
		Az előző időponthoz 1000 fő	(%-ban)	
1784-87. ^{b/}	2682	-	-	-
1869.XII.1.	5011	2330	86,9	7,6
1880.XII.1.	5329	318	6,3	5,6
1890.XII.1.	6009	680	12,8	12,1
1900.XII.1.	6854	794	14,1	13,2
1910.XII.1.	7612	758	11,1	10,5
1920.XII.1.	7987	375	4,9	4,8
1930.XII.1.	8685	698	8,7	8,4
1941.I.31.	9316	631	7,3	7,0
1949.I.1.	9205	-111	-1,2	-1,0
1955.XII.31. ^{b/}	9883	687	7,4	10,2
1960.I.1.	9961	78	0,8	1,6
1970.I.1.	10322	361	3,6	3,5
1980.I.1.	10709	387	3,8	3,7
1985.I.1. ^{b/}	10657	-52	-0,5	-1,0
1988.I.1. ^{b/}	10604	-53	-0,5	-1,7
1990.I.1. ^{c/}	10375	-229	-2,2	-1,1

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1987., Bp., 1988. 16. p.

Megjegyzés: a) Az adatok Magyarország jelenlegi területére vonatkoznak. 1920-ig átszámított adatok.

b) Számított adatok.

c) Az 1990. évi népszámlálás előzetes adata szerint. Statisztikai Szemle, 1990. 10. sz. 750. p.

A természetes szaporodás, fogyás (-) alakulása
az ország mai területére számítva

Év (évek átlaga)	Élveszületések száma		Halálozások		Természetes szaporodás	
	1000	1000	1000	1000	1000	1000
	fő	lakosra	fő	lakosra	fő	lakosra
1881-1885	246,3	45,0	183,2	33,5	63,1	11,5
1886-1890	255,3	43,7	189,1	32,4	66,2	11,3
1891-1895	157,1	41,7	196,6	31,9	60,4	9,8
1896-1900	262,4	39,9	176,4	26,8	86,0	13,1
1901-1905	260,4	36,9	180,3	25,6	80,1	11,3
1906-1910	265,0	35,8	177,7	24,0	87,3	11,8
1921-1925	240,1	29,4	162,5	19,9	77,6	9,5
1930	219,8	25,4	134,3	15,5	85,5	9,9
1941	177,0	18,9	123,3	13,2	53,7	5,7
1948	191,9	20,6	105,8	11,6	86,1	9,0
1950-1954	200,5	21,1	108,6	11,4	91,9	9,7
1955-1959	176,0	17,8	101,5	10,3	74,5	7,5
1960-1964	136,3	13,6	101,4	10,1	34,9	3,5
1965-1969	145,8	14,3	110,3	10,8	35,5	3,5
1970-1974	159,6	15,3	122,3	11,7	37,3	3,6
1975-1979	177,1	16,7	134,4	12,6	42,7	4,1
1980-1984	135,5	12,7	145,8	13,6	-10,3	-0,9
1985	130,2	12,2	147,6	13,9	-17,4	-1,6
1986	128,2	12,1	147,1	13,8	-18,9	-1,7
1987	125,8	11,9	142,6	13,4	-16,8	-1,6
1988	124,3	11,7	140,0	13,2	-15,7	-1,5
1989	123,3	11,7	144,7	13,7	-21,4	-2,0

Forrás: Statisztikai illetve Demográfiai Évkönyvek, valamint az 1950-1984. évi adatokra: *Klinger* András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben, Statisztikai Szemle, 1985., 4-5. sz., és *Hablicsek* László – *Mónyi* István – *Vukovics* Gabriella: A magyarországi népességfejlődés néhány hosszú távú jellemzője 1880-2001. között., Demográfia, 1985., 4. sz.

A születések számának és főbb születési-termékenységi arányszámainak alakulása Magyarországon

Év (évek Teljes átlaga termékenység	Éveszü- letések száma	Nyers éveszületési arány (ezrelékben)	Standardizált* Standardizált arány	Ezer 15-49		7		
				nőre	házasság			
							nőre	
							jutó éveszül.	
1	2	3	4	5	6	7		
1921	255.453	31,8	30,5	116,8	187,1	3,85		
1930	219.784	25,4	23,6	88,0	134,5	2,96		
1941	177.047	18,9	...	71,4	104,4	2,53		
1949	190.398	20,6	20,6	75,4	111,3	2,50		
1950-1954	200.461	21,1	21,0	79,3	110,9	2,63		
1955-1959	176.013	17,8	18,2	70,0	93,6	2,36		
1960-1964	136.271	13,6	14,0	54,9	73,1	1,86		
1965-1969	145.824	14,3	15,0	56,4	75,6	1,95		
1970-1974	159.647	15,3	15,6	59,4	79,8	2,01		
1975-1979	177.149	16,7	16,2	67,1	87,7	2,18		
1980-1984	135.463	12,7	13,4	52,9	68,0	1,81		
1985	130.200	12,2	13,0	50,9	66,5	1,83		
1988	124.296	11,7	13,2	48,5	63,8	1,79		
1988/1949								
%-ban	65,3	56,8	64,1	64,3	56,6	71,6		

Forrás: Statisztikai illetve Demográfiai Évkönyvek, valamint az 1950-1984. adatokra:

Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt 40 évben, Statisztikai Szemle, 1985. 4-5. sz. 373. p.

* Az 1949. évi népszámlálás kormegosztására standardizált

** Az éves adatok alapján számított teljes termékenység

Élveszületési arányszámok alakulása az anya korcsoportja szerint

Év, évek átlaga	E z e r						15-49
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	
	éves nőre jutó élveszületés						
1921	40,7	202,0	212,1	126,7	25,2	116,8	
1930-31	40,9	158,5	151,8	110,7	74,8	15,7	88,0
1940-41	41,2	144,9	134,	95,8	56,6	12,1	71,3
1948-49	46,5	163,0	137,7	88,5	54,5	11,0	75,7
1950-54	50,6	176,0	146,1	93,5	49,0	10,0	79,3
1955-59	54,4	176,6	124,0	72,6	38,7	5,4	70,0
1960-64	47,2	149,0	100,6	49,3	21,7	3,6	54,9
1965-69	48,8	157,7	109,7	51,5	19,2	2,7	56,4
1970-74	55,7	162,4	110,6	51,4	18,3	2,2	59,4
1975-79	73,4	173,9	116,2	51,4	17,2	1,9	67,1
1980-84	58,8	151,2	97,1	39,2	12,5	1,4	52,9
1985	51,5	152,5	102,9	43,0	13,	1,4	50,9
1988	44,1	143,5	109,5	43,5	14,7	1,5	48,5

Forrás: Demográfiai Évkönyvek és Klinger András: i.m. 375.p.

A népesség kor megoszlása kiemelt korcsoportonként

Év	éves			Összesen
	0 - 14	15 - 59	60 - X	
1900	34,9	57,6	7,5	100
1920	30,6	60,4	9,0	100
1949	24,9	63,5	11,6	100
1960	25,4	60,8	13,8	100
1970	21,1	61,8	17,1	100
1980	21,8	61,1	17,1	100
1985	21,6	60,4	18,0	100
1989	20,8	60,5	18,7	100

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1988., 20- 21. p.

Az 1000 megfelelő korú férfire jutó halálozás

Kor- cso- port	1920- -1921	1930- -1931	1938	1948- -1949	1959- -1960	1969- -1970	1979- -1980	1983	1988
0	207,2	170,7	144,0	102,0	55,1	39,3	26,4	21,5	17,3
1	50,7	31,3	23,8	9,1	4,1	1,9	1,1	1,3	0,9
2	38,2	10,9	7,8	4,3	1,6	1,0	0,7	0,5	0,5
3-4	16,2	6,4	4,2	2,5	0,8	0,7	0,5	0,4	0,4
5-9	7,3	3,4	2,4	1,5	0,6	0,5	0,4	0,3	0,3
10-14	4,2	2,4	1,9	1,2	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4
15-19	6,4	4,2	3,4	2,2	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9
20-24	8,6	5,8	5,4	3,7	1,6	1,5	1,5	1,6	1,2
25-29	7,6	5,4	4,6	3,7	1,6	1,7	1,7	1,8	1,7
30-34	7,5	5,6	4,6	4,0	2,0	2,0	2,3	2,7	2,7
35-39	8,6	6,8	5,4	4,6	2,5	2,7	3,7	4,4	4,0
40-44	10,0	8,4	7,5	6,3	3,5	4,2	5,9	7,0	6,4
45-49	12,7	10,5	10,0	8,4	5,5	6,1	8,7	10,9	10,0
50-54	16,8	14,3	14,0	11,8	9,1	9,5	13,7	15,6	15,5
55-59	23,6	19,9	19,6	17,3	16,1	14,8	20,1	22,7	21,8
60-64	33,9	29,2	29,4	25,3	25,3	25,8	29,7	31,8	32,8
65-69	52,3	45,2	46,1	37,5	40,0	42,7	43,5	48,0	44,3
70-74	84,7	71,8	70,9	60,9	63,4	66,5	69,	70,9	65,2
75-79	136,6	114,6	115,0	97,2	101,8	104,5	109,6	110,0	96,6
80-84	216,1	196,6	182,6	154,7	162,3	159,0	161,8	164,1	148,6
85-X	278,6	292,4	271,9	257,4	271,3	269,1	260,1	258,8	223,6
Össz.	22,5	16,9	15,1	12,5	10,9	12,3	14,3	15,2	14,4

Az 1000 megfelelő korú nőre jutó halálozás

Kor- cso- port	1920- -1921	1930- -1931	1938-	1948- -1949	1959- -1960	1969- -1970	1979- -1980	1983	1988
0	177,3	142,4	117,9	82,4	44,7	32,1	20,6	16,5	14,3
1	47,7	29,7	22,3	8,0	3,7	1,8	1,0	0,9	0,7
2	38,7	10,5	6,6	4,8	1,5	0,8	0,5	0,6	0,5
3-4	15,5	6,3	3,9	2,4	0,7	0,5	0,3	0,3	0,3
5-9	7,3	3,6	2,2	1,3	0,4	0,3	0,2	0,3	0,2
10-14	4,8	2,6	2,0	1,1	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2
15-19	6,9	4,8	3,6	2,0	0,6	0,4	0,4	0,5	0,4
20-24	8,1	6,1	4,7	2,9	0,8	0,5	0,5	0,5	0,5
25-29	8,2	5,9	4,3	2,9	1,0	0,7	0,7	0,8	0,7
30-34	8,2	5,6	4,2	3,0	1,3	1,0	1,0	1,2	1,1
35-39	8,4	6,3	4,8	3,3	1,8	1,5	1,6	1,8	1,9
40-44	9,0	6,8	5,8	4,0	2,7	2,3	2,7	2,8	2,7
45-49	10,8	8,4	7,7	5,6	3,9	3,6	4,2	4,5	4,1
50-54	13,9	11,7	10,4	7,8	5,9	5,8	6,3	6,4	6,2
55-59	20,0	16,4	15,6	11,6	9,4	8,4	9,6	10,1	9,4
60-64	30,3	24,8	23,7	18,2	15,8	14,0	15,6	15,2	4,4
65-69	48,9	40,9	38,6	29,8	28,1	24,9	23,9	25,3	22,8
70-74	78,9	64,6	64,6	50,4	49,0	44,8	42,0	42,2	39,1
75-79	135,5	108,7	107,3	85,3	86,9	77,9	72,9	72,5	65,4
80-84	200,6	168,2	166,6	136,2	146,0	131,3	123,3	124,3	110,5
85-X	254,2	253,1	271,2	226,4	239,9	227,2	219,2	222,8	193,1
Össz.	20,1	15,2	13,5	10,6	9,7	10,7	12,1	12,7	12,2